

JANKOVICS JÓZSEF

A Magyar Athenas értékszempontjai

Ha Bod Péter sokoldalú életművéből az irodalomtörténeti tevékenységet akarjuk megvizsgálni és megbecsülni, legalkalmasabb módszernek az *értékközpontú, értékorientációs* elemzés kínálkozik. E módszer arra keresi a választ, hogy melyek azok az *alapkategóriák, alapértékek*, amelyekhez igazodva irodalomtörténész elődünk felépíti *értékrendjét*; vagyis az egyes műveknél olyan (pozitív vagy negatív) tulajdonságok meglétét vagy hiányát állapítja meg, amelyeket rendszerbe állítva a műveket egymáshoz tudja viszonyítani. A rendszerbe állítás alapja az *előnyben részesítés*, a preferencia mozzanata: a műveknek ezt vagy azt a tulajdonságát kiemeli, fontosabbnak tartja, ahhoz *érzelmi többletet* rendel. Ez az érzelmi többlet viszont azt mutatja meg, hogy a mű mely tulajdonságai voltak az irodalomtörténész számára kiemelkedően fontosak: *értékesek*. Hogy mit várt el értékként, s mi alapján végezte el az értékelés műveletét.¹

Hogy e kérdés mennyire fontos és aktuális a Bod-recepció történetében, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy máig sem történt meg a *Magyar Athenas* ilyen irányú átfogó vizsgálata, illetve az a tény, hogy csak a legutóbbi napokban kezembe került Bod Péter-breviárium elé írt rövid ajánlás – Monok István munkája – is kétszer említi az *érték* szót Bod Péter műve kapcsán.²

Legalább két veszély azonban fenyegeti, illetve kockázatos a teszi munkánkat: egyrészt vigyázni kell, nehogy anakronisztikus, azaz koridegen értékeket kérjünk számon Bod Péteren, mint például a romantikával jelentkezett individuális értéket, az eredetiséget vagy a még későbbi közösségi társadalom ízlésrendszerét. S azt is szem előtt kell tartanunk, hogy Bod nem folyamatos előadású irodalomtörténetet írt, mely alkalmasabb az alaposabb jellemzésre, összevetésre, az értékelő viszonyrendszer kialakítására, hanem írói lexikont alkotott, amely módszer eleve

¹ Útmutató az értékorientációs novellaelemzésekhez. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében Veres András vezetésével végzett érték-kutatások szempontjait vettem át.

² *Bod Péter írásaiból, írásairól*, 2. kiad., szerk. UGRIN Gáborné, Bp., 2002.

kevesebb lehetőséget biztosít az értékelő mozzanatok számára. Fő funkciója inkább a számontartás, a leltározás, a katalogizálás – az értékméntés.

Az értékelés szempontjait, rejtetten mégis meglevő műveletét tehát valósággal úgy kell feltárni és felszínre hozni a dokumentáló, megállapító, leíró, rögzítő beszédmód rétegei alól. A néhány látványos értékelő gesztuson, elszóláson kívül tehát ezért is olyan nehéz azokat felfedezni.

Pedig már jószerevével a könyvet kézbe véve és kinyitva azt tapasztalhatjuk, hogy a szerző határozottan rögzítette értékrendszerének sarokpilléreit.³ A Teleki-fiúkhöz, illetve az olvasóhoz szóló ajánlásokból egyértelműen kiderül, miért tartja fontosnak műve létrejöttét: egyrészt „házajoknak hasznokra s ékesítésekre és Isten dicsősége terjesztésére élt jó embereknek a feledékenység által eltemetett emlékezeteket, amennyire lehetett, megújítani”, másrészt, akár Zrínyit visszhangozva, akár a külföldi becsméréseket visszaverve, bizonyítani: a magyar sem alábbvaló más nemzeteknél, „melyek a bölcsesség, mesterség és a tudományok bővségekkel elhíresedtenek”. Vagyis a gondolkodás, a művészetek és a tudományok alkotóinak hírét-nevét megőrizve a „magyar nemzet” – mely szón akkor még természetesen mást értett, mint ma mi – hasznára, dicsőségének ékesítésére szolgálni. Értékrendjének középpontjában tehát ez áll. Ez a szolgálat, a közhaszon és Isten dicsőségének szolgálata irányítja végig, nem csupán e műve során, pennáját, illetve értékelő mechanizmusát.

Nézzük most már meg, hogy – ezt az értékrendet a vizsgált anyagra vetítve – milyen értékeket lát, s azokat hol jeleníti meg. Az egyes értékek felbukkannak:

1. a szerzők életrajzában,
2. jellemében,
3. világnézetében, vagyis vallásos elkötelezettségében (katolikus, protestáns, illetve annak melyik ágához tartozik),
4. művében, s annak
 - a. nyelvi-logikai,
 - b. esztétikai,
 - c. vallási összetevőiben,

és ehhez járul még:

- d. a külső megjelenítés, nyomda-esztétikai megformáltság szempontja.

Természetesen Bod Péter ítéleteiből mind az érték jelenléte, mind annak hiánya vagy a negatív érték – hiányosság, hiba, vétek, bűn – kiolvasható.

³BOD Péter, *Magyar Athenas*, h. n. [Nagyszében], 1766. Klaniczay Tibor példányát használtam, amely hagyatékából ajándékként került az Eötvös Könyvtárba.

Lássunk a következőkben néhány példát a bennünket most kevésbé érdeklő, az életrajzban, a jellemben, a világnézetben megjelenő pozitív vagy negatív értékekre!

Általában elismeréssel említi, ha hőse alacsony sorból a szorgalma, kitartása, tudásvágya alapján emelkedett a legjobbak közé, vagy ha nem magyar lévén (pl. Smeitzel Márton), erős hungarus-tudata révén gyarapította a magyar tudományosság hírnevét. A *jellembeli* értékeknek szinte mindegyike a tudáshoz-tanultsághoztanításhoz kapcsolódik. Alanyait főként hatalmas tudásukért (mint Derecskei Ambrust), nyelvtudásukért dicséri; leginkább a zsidó nyelvtudást emeli ki. Többeket rendkívüli olvasottságukért: Nadányi Jánost, aki *Florus Hungaricus*ába hat-száznál több elolvasott művet dolgozott bele; Szathmári Zsigmondot nagy tudománya és ékesen szólása mellett kedvesség is jellemezte; Ajtai A. Mihály az enyedi kollégium könyvesházának jobb rendbe való állításával és „sok drága és jó könyvekkel való bővítésével” is kivívta elismerését; Kaposi Sámuel pedagógusi erényei és ritka memóriája emelte a többiek fölé; Miles Mátyás a „haza dolgaiban tanult ember”, vagyis alkalmas jogász vagy történetíró lenne; többen pedig, főleg reformátorok, a vallási vitákban való helytállással tették magukat emlékezetessé és emlékezetre méltóvá.

Akik nem fényeskedtek mindezen erényekkel, a *negatív értékrendbe* állva Bod bírálatát vívták ki, bár objektivitásra törekvését jól mutatja, hogy az ő esetükben is igyekszik értékek felfedezésére. Heltai Gáspár kapzsisága mutatja meg, hogy a pap is csak ember; Péterfi Károlyt egyesek plágiummal vádolták, ő nem ismeri az esetet annyira, hogy ezt tegye. A már említett Nadányi János minden tájékozottsága ellenére is gyenge tanárnak bizonyult, amiként Csepregi Ferenc is okos volt, de nagy tudása „másokkal való közlésében sokkal fősvényebb volt, mintsem hivatalja kívánna volna”; ifjú Csécsi János pedig nem annyira rosszakarói, mint a „maga megátalkodott kemény indulatja” miatt volt a kívántnál kevésbé hatékony. Szeletzki Jakab „szüntelen magának tanuló, tudományok eleven koporsója” lett, már-már mizantrópsága emlékét hagyta az utókorra.

A nők, mint Bethlen Kata, Lorántffy Zsuzsanna, Petróczi Kata Szidónia a vallásos irodalom művelése mellett tudós érdeklődésük, az olvasás iránti vonzal-muk, bőkezű mecenatúrájuk miatt is kiérdemelték, hogy soraival emléküket megő-rökítse. Közülük is kiemeli Daniel Polyxénát, Petróczi Kata Szidónia unokáját, aki több nyelvet – köztük a latint és a görögöt is – elsajátított, fordított, „egy tudom-ányokat szerető és követő Erdélyi Féniks” volt. A Pápai Páriz Tótfalusi Kis

Miklós-émlékversét⁴ kiadó Bod Péter nem véletlenül használta rá ezt a Pápai Páriz Ferenctől kölcsönzött epitheton ornanst. (Ilyen, a művelt kortárs olvasó számára beszédes irodalmi utalással máshol is él: Sommer Jánosról, a jó latinistáról és könnyű versírőről jegyzi fel Gyöngyösi Istvánra tett utalással, hogy katonának állt Moldvába, de megunva a „Márssal való társalkodást”, a moldvai despota fiának tanítója lett, végül pedig ateista!)

Lássuk ezek után, milyen értékeket tételezett vagy fedezett fel Bod Péter a *művekben!* Itt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy *református lelkész*ként viszonyult az irodalmi alkotásokhoz, tehát minden elé helyezte a *hasznosság*, a *szükségesség*, a *tanítás*, s azon belül is a református egyház tanainak *terjesztése*, illetve *védelme* érdekében született műveket. A világi szépirodalmat legtöbbször csak *regisztrálja*, számon tartja, minden kommentár nélkül rögzíti megjelenése tényét. Ugyanígy tesz a más felekezetű szerzőtől származó alkotásokkal is, ha azok valamilyen oknál fogva nem keltik fel különleges érdeklődését-ellenszenvét – nem úgy, mint például Pázmány vagy Sámbar Máttyás vitairatainak gúnyos hangneme vagy Bátorkeszi István „vallás mocskával teljes káromkodó” könyve. Ám képes az értékek elismerésére náluk is: Pázmány tudásában is talál elismerésre valót, a jezsuita Szegedi Jánosról pedig érdemként említi, hogy könyvei *haszon* nélkül nem olvashatók, és ez a hazáját szerető tudós ember „sokat munkálkodott a magyar törvények körül.” Szathmári Baka Pétert részegessége miatt pellengérré állítja, de egyik prédikációját dicséretre méltó, jó munkának tartja.

A könyvek szépsége és tudóssága főként a *belbecs*, a tartalmi vonatkozások elismerésére irányul, ám Bod Péter mindig figyelmet fordít a *külsőre*, az esztétikai megjelenésre is. Gyakran kitér a nyomdai megvalósítás minőségére, a szép rajzok vagy a betűformák, a szép nyomás elismerését vívják ki. Martonfalvi György könyve esetében azonban bírálja a szemrongáló „Karantsi betűket”,⁵

⁴ *Erdélyi Féniks – Életnek könyve. Erdélyi Féniks. Tótfalusi Kis Miklós avagy Profes. Pápai P. Ferencnek a könyvnyomtatás mesterségének találásáról és folytatásáról a Tótfalusi Kis Miklós emlékezetére írott versei, melyeket [...] világ eleibe újabban kibocsátani kívánt F. Csernátoni Bod Péter, nyomtatattott 1767-dik esztendőben*, Bp., 2002. (Fakszimile, Jankovics József utószavával.)

⁵ Ezt az utalást nem tudnánk feloldani, ám az előző jegyzetben leírt, Tótfalusi halála kapcsán a nyomdászatról és a könyvkiadásról szóló Pápai Páriz-émlékversben – melyhez Bod Péter fűzött magyar nyomdászattörténetet illető lábjegyzeteket – feltárul előttünk igazi jelentése. Megjegyzése szerint Karancsi György az 1664-et követő években Debrecenben volt nyomdász. „Ennek nyomtatása elsöben igen szép volt; de a betűk elkopván s meg nem újítván, azután

Tyukodi Mártonról szólván azonban már vitriolba mártja a tollát: „Mind betűje, papirosa ennek igen szép, kár volt hasznosabb könyvre nem fordítani.” Miskolczi Gáspár *Jeles Vadkertje* viszont amellet, hogy jól és szépen van fordítva, „Igen gyönyörűségesen vagon nyomtatva is”.

Hogyan, milyen elvárásokkal viszonyult Bod Péter a mainál szélesebb értelemben vett szépirodalmi művekhez, a történetírókhoz, a költőkhöz-fordítókhoz? Az e kérdésre adandó felelet visz közelebb a valóban szakmai kérdések megválaszolásához, Bod Péter *irodalomtörténeti értékrendszerének* feltárásához.

A történetíróknál legfőbb értéknek a *hitelességet*, a *pontosságot*, a *források* megjelölését és az *újdonságértéket* tartja. Több historiaszerzőt elmarasztal, ha hazugságon, homályosságon éri őket, s megnyugvással tölti el, ha az újabb kiadások a régiéket hibáit kijavítják – noha ennek fordítottja is előfordul: újabb hibákkal tetézik a korábbiakat. Baranyai Decsi (Csimor) János részben elkészült, elveszett történeti munkáját igen nagyra tartja, s nagy kárnak, ha valóban elveszett, mert aki olvasta, úgy tartja, „hogy annál jobb históriát a magyar dolgokra nem olvasott”. Az „Erdélyi Sólón”, Bethlen Miklós *Önéletírását* is azért értékeli magasra, mert „Sok hazára tartozó jó dolgokat lehet ebből tanulni”.

Általában a jól szerkesztett, világos, logikusan elrendezett, találó példákkal, „szép, elmés mondásokkal” ékesített művek nyerik el tetszését, mint Komáromi István szép, tudós és *jó rendbe* szedett műve vagy Pápai Páriz Ferenc szép mód-dal, *jó renddel*, tudósan írt hasznos könyvei. Ezek ellentéte például Tolnai Dali János „léhás” munkája, és Herman Dávidé, akinek írása nem sok, de nem is sokat ér, mert pletykálkodik. S az is nagy kár, hogy Mikola László, bár fontos források álltak rendelkezésre családtörténeti munkájához, nem dolgozta azt ki világosabban és bővebben. Eszterházi Tamást viszont bőbeszédűségéért bírálja. Eszéki István műve kis terjedelmű, de címével túl sokat ígér.

A *fordítások minőségét* is többször kritikája tárgykörébe vonja: akkor nyerik el tetszését, ha a mű „igen jó magyarsággal” fordítottatott, mint Szilágyi Benjámintette Comenius *Janua lingvae Latinae* című munkájával, vagy Komjáti Benedek, aki Szent Pál leveleinek igen régi magyar fordítását úgy találta, hogy nehezen olvasható, s a „szóllások formái is darabosak, jobbnak ítélte, hogy újr fordítsa, melyet meg is cselekedett, *hasznosan*.” Károlyi Gáspár Bibliája is „értékes, szép Magyarsággal” szól, s még később is pallérozgatták tudós emberek – mint Szenci Molnár Albert, Tótfalusi és társaik. Prágai András Guevara-fordítását azért dicsé-

igen dísztelen lett. Melyre nézve közbeszéddé vált: *Karancsi betű*, azaz kopott, rút.” (Uo., a 18. jegyzet. saját átírásunkban. csakúgy, mint az *Athenas*-idézetek.)

ri, mert sok jeles mondásokkal és tudományokkal *bővítette* az eredetit. Haller János fordításai, „melyeket együtt nevezett *Hármas História*nak, s azon nevezettel eszméretes ma az a könyv és kedves, kivált a példabeszédekre nézve”.

Sok szerzőnél felismeri a műalkotáshoz való kiváló képességét. Túri Pálnak nevezetes tehetsége volt a versírásra, Nagyar József kitűnő oratori képességekkel rendelkezett, Nánási József „Gyönyörűséges szép prédikációkat” írt. Medgyesi Pált „ritka elmés, és nagy praktikus Concionátor”-ként tartotta számon, Benitzky Péter versei „szépen és erőltetés nélkül folynak” vélekedése szerint. Debreceni Tankó Miklósnak „gyönyörűséges deák versei vannak”, csakúgy, mint Deidrich Györgynek.

Ami a legfontosabb: igazi esztétikai érzékkel is bíró irodalomtörténészként azonban a szépirodalom legfőbb értékeiként a tehetséget, a képzelőerőt, az ihletet és az írói megjelenítő képességet helyezi *értékrendszere csúcsára*.

Balassi nagytudományú és a „versszerzésben igen hatalmas” – ez az értékelés talán arra vall, hogy a Rádayak példánya révén tudhatott kézíratos szerelmi, „fajtalan énekiről” is. Mindenesetre nem teszi szóvá. Szántai Mihály valódi szépírói képességekről tesz tanúbizonyságot, amikor olyan „hathatósan adja elő” a vallásukért „bujdosásban forgó úri és nemes rendek siralmas állapotját, *mintha* ugyan azt *szemünkkel látnánk*”. Szamosközi Sándor nemcsak a versírás mesterségével volt tisztában, hanem volt ihlete, tehetsége – a kor terminológiája szerint: „a versíráshoz volt indulatja is”. Az igazi költői tehetségek mellett nem haladt el említés nélkül. Janus Pannonius „Igen híres versszerző pécsi püspök Mátyás király idejében.” Rimay Jánost lakonikus szócikke ellenére is magasra értékelte: „Magyarországban tudománnyal és vitézséggel ékeskedő úri ember, aki sok szép magyar énekeket írt, amelyek sokszor nyomtattattak ki a Balassa Bálint verseivel együtt, és forognak az embereknek kezeken.” Gyöngyösi pedig „nevezetesen született volt a magyar versírásra, s méltán mondhatni magyar *Ovidiusnak* vagy *Márónak*. Igen kedvesek a versei, annyira el is híresedtek, hogy sem előtte, sem utána mása nem tartatik Gyöngyösinek a versírásban.”

A legnagyobb elismerés azonban Somogyi Ambrusnak és Zrínyi Miklósnak jutott ki tőle, akik saját terepük, a történetírás és a szépirodalom közös lényegi meghatározóit voltak képesek megvalósítani: valóság és képzelet, realitás és fikció legideálisabb viszonyát lelték meg. A dokumentarista Somogyi „*szép képzelődésekkel* rajzolja le a vár-szállásokat”, azaz a vár-vívások leírásában már-már eléri a valóság égi mását, amit a költő Zrínyinek sikerült nagyapja históriájának „igen eleven *képzelődésekkel*” fikcionalizált előadásában létrehoznia.

Az eddigiekből remélhetőleg kiviláglik, hogy Bod Péter irodalomtörténeti értékszempontjai rendszerré álltak össze, értékhierarchiája reálisan működött: ez segítette abban, hogy a korabeli, hiányos ismeretek ellenére sem veszített el értékes szerzőt, felismerte a tehetséget, s mai irodalmi-irodalomtörténeti értékrendünk nemcsak a tárgyi tudás ránk örökítését *értékelheti*, hanem önmaga *előképét* is felteheti benne.